

## **The Scent of Authority: Exploring the Nexus of Perfume, Rituals, and Power in Sasanian Society**

**Sadaf Moazzeni\***

**Mohamad Hasanpur\*\***

### **Abstract**

As one of the most crucial epochs in Iranian history, Sasanian society played a fundamental role in the formation of cultural symbols; however, the function of "scent" in consolidating rituals and reproducing political power during this era has remained neglected. Aimed at exploring the symbolic and social functions of perfume in the Sasanian period, this research employs the theoretical framework of Michel Foucault's microphysics of power to demonstrate how scent simultaneously served as an instrument for consolidating religious rites, reproducing the hierarchy of the royal court, and establishing social boundaries. The research methodology is descriptive-analytical;. In addressing questions regarding the position of scent in Sasanian culture and rituals, as well as the role of analyzing olfactory perception in understanding the social structures and symbolic systems of the period, this study concludes that perfume was not merely a symbol of social hierarchy, but rather operated as an active instrument in the reproduction of power, religious legitimacy, and the formation of collective identity. Consequently, by focusing on the intersection of scent, rituals, and social hierarchy, the present research highlights the significance of the politics of scent as a fundamental element in comprehending the power structure of the Sasanian era.

\* M.A. in Photography, Soore University, tehran, iran (Corresponding Author), [sadafmoazzeni@gmail.com](mailto:sadafmoazzeni@gmail.com)

\*\* Assistant Professor of art, University of Sistan and Baluchestan, zahedan, iran, [hasanpur@arts.usb.ac.ir](mailto:hasanpur@arts.usb.ac.ir)

Date received: 06/11/2025, Date of acceptance: 26/04/2026



**Keywords:** Perfume, Sasanian Culture, Religious Rituals, Microphysics of Power, Michel Foucault.

### **Introduction**

he senses have long been recognized as key to understanding the cultural and ritual landscapes of ancient civilizations. Yet among them, smell remains comparatively understudied, despite its profound impact on religious practices, social structures, and embodied experience. This study moves beyond a reductionist view of scent as a purely physiological impression and instead interprets it as a social and political phenomenon that reveals mechanisms of hierarchy, identity formation, and the exercise of authority. While previous research has examined aromatic substances, perfume vessels, and the technical aspects of ancient perfumery, the relationship between perfumed atmospheres and systems of power has rarely been addressed.

Focusing on the Sasanian period, this research explores the ontological and political status of scents within its socio-cultural framework. It advances the hypothesis that scents operated as a “technology of power,” actively shaping class distinctions and legitimizing royal authority. Drawing on Michel Foucault’s genealogical method, the study addresses two main questions: (1) What symbolic and functional roles did scents play in Sasanian rituals and cultural practices? (2) How can an analysis of olfactory elements deepen our understanding of social hierarchy and power relations in this period?

Situated within broader scholarship on sensory and cultural history, this research adopts an interdisciplinary framework. Although previous studies have provided valuable descriptive and technical data on perfumes and aromatic materials, they have seldom treated scent as a political instrument. By juxtaposing textual evidence, archaeological materials, and Foucauldian discourse analysis, this study seeks to illuminate the political economy of the senses in Sasanian governance.

### **Materials & Methods**

This study adopts a qualitative, descriptive-analytical approach. The corpus consists of written and material evidence from the Sasanian period, including Pahlavi texts, later historiographical sources, and archaeological data such as perfume vessels, reliefs, and coins, as well as laboratory analyses of aromatic substances reported in previous studies. Data were collected through library and documentary research. In the analytical phase, Michel Foucault’s genealogical method was employed to move

beyond a purely descriptive treatment of scents and related artefacts and to uncover the deeper power relations and ontological meanings embedded in the olfactory dimension of Sasanian life. Within this framework, scents are interpreted as components of a broader “technology of power” linked to ritual practices, spatial organization, and the production of social hierarchies.

### **Discussion & Results**

Despite the methodological challenges posed by fragmented historical sources and textual discontinuities, the interdisciplinary approach adopted in this study provides a coherent understanding of the political economy of the body and senses in the Sasanian era. Through Foucauldian discourse analysis, this research demonstrates that olfactory elements played a crucial strategic role in constructing identity, producing compliant subjects, and operationalizing biopower. Examining scent not merely as an aesthetic or ritual component but as a vehicle of authority offers a new perspective on the power-knowledge nexus in ancient Iran, reframing history as a field of competing truth regimes rather than a linear sequence of events.

Moreover, the study highlights the need for further research on the political economy of perfume, inter-civilizational olfactory exchanges, and the comparative study of sensory politics across ancient cultures. Future inquiries into trade networks, aromatic technologies, and cross-cultural influences could further illuminate Iran’s position within the global dynamics of antiquity and deepen our understanding of how the management of the senses contributed to the formation and maintenance of complex political and religious orders.

### **Conclusion**

The findings of this research indicate that in the Sasanian era, olfactory perception operated far beyond the level of mere sensory experience and was deeply implicated in both symbolic-religious and socio-political structures. In the religious domain, scents functioned as a disciplinary technology grounded in Zoroastrian cosmology and the binary logic of purity and impurity, in which the use of aromatic substances was regarded not as a matter of personal taste but as a ritual obligation aimed at purifying spaces, expelling demonic forces, and demarcating the boundary between the sacred and the profane. In parallel, in the socio-political sphere, the Sasanian state strategically monopolized specific aromatic compounds and engineered perfumed environments in key loci of power such as palaces and fire temples,

thereby transforming them into heterotopic spaces where social hierarchies were sensorially enacted and reproduced. Through this subtle management of the olfactory environment, royal authority was consolidated not only by means of explicit legal or coercive mechanisms, but also through the internalization of order within the bodies of subjects, the production of docile bodies, and the stabilization of class distinctions under the umbrella of a broader political theology of scent.

### Bibliography

- Akhavan Aghdam, N. (2018). *Sasanian Art: Iconography or Iconoclasm?*. *Kimiya-ye-Honar*, 7(26), 85-103. SID. <https://sid.ir/paper/260665/fa> [In Persian]
- AMAR ZOHAR and EFRAIM LEV (2013). Trends in the Use of Perfumes and Incense in the Near East after the Muslim Conquests. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 23, pp 11-30 doi:10.1017/S1356186312000673
- Anonymous. (1988). *Pahlavi Rivayat: A Middle Persian Text (Sasanian Pahlavi)* (M. Mirfakhraie, Trans.). Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Arab, S., & Sharifzadeh, S. A. (2021). *Book Review: A Symbolic Study of Sasanian Metal Vessels*. *Pazhuheshnameh-ye Enteghadi-e Motun va Barnameh-ha-ye Olum-e Ensani*, 21(5), 185-214. SID. <https://sid.ir/paper/389344/fa> [In Persian]
- Aristotle. (1999). *On the Soul* (E. Saadat, Trans.). Tehran: Hermes Publication. [In Persian]
- Athenaeus of Naucratis. (2007). *Iranian Matters in the Deipnosophistae (Iraniyat dar Ketab-e Bazm-e Farzanegan)* (D. Khaleghi-Motlagh, Ed.). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Bahar, M. (1996). *Research in Iranian Mythology*. Tehran: Agah Publication. [In Persian]
- Bahar, M. (1999). *Bundahishn*. Tehran: Tus Publication. [In Persian]
- Bahram Pazhdoo, B. (1959). *Zartosht-nameh* (M. Dabirsiyaghi, Ed.). Tehran: Tahuri Library. [In Persian]
- Boyce, M. (1975). *A History Of Zoroastrianism*. Brill Academic Pub
- Brosius, M. (2023). *The Ancient Persians* (M. Salehi Allameh, Trans.). Tehran: Sales Publication. [In Persian]
- Christensen, A. (2024). *Iran under the Sasanians* (R. Yasemi, Trans.). Tehran: Negah Publication. [In Persian]
- Corbin, A. (1986). *The foul and the fragrant: odor and the French social imagination*. Berg Publishers Ltd.
- Daryaei, T. (2024). *Sasanian History and Culture* (M. Ghodrati Dizaji, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publication. [In Persian]
- Dehpahlavan, M., & Ghanavati Hendijani, M. (2015). *A Reflection on Certain Symbolic Animal Motifs on Sasanian Seals and Bullae (Case Study: Sasanian Seals and Bullae of the Moghadam*

## 295 Abstract

- Museum*). Motaleat-e Bastan-shenasi (Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran), 7(2), 47-67. SID. <https://sid.ir/paper/213043/fa> [In Persian]
- Doostkhah, J. (1991). *Avesta: The Oldest Iranian Hymns*. Tehran: Morvarid Publication. [In Persian]
- Drobnick, J. (Ed.). (2006). *The smell culture reader*. Berg Publishers.
- Dugan, H. (2011). *The Ephemeral History of Perfume*. The Johns Hopkins University Press.
- Elgood, C. (1951). *A Medical History Of Persia And The Eastern Caliphate*. The syndics of the Cambridge university press
- Fazilat, F. (2005). *Denkard III*. Tehran: Mehraeen Publication. [In Persian]
- Foucault, M. (1977). *Nietzsche, Genealogy, History*. In D. F. Bouchard (Ed.), *Language, Counter-Memory, Practice* (pp. 139-164). Ithaca: Cornell University Press.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977* (C. Gordon, Ed., & C. Gordon, L. Marshall, J. Mepham, K. Soper, Trans.). New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (2008). *The Theater of Philosophy: Selected Lectures, Short Writings, and Conversations* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing. [In Persian]
- Foucault, M. (2009). *History of Madness in the Classical Age* (F. Valiani, Trans.). Tehran, Iran: Hermes Publishing. [In Persian]
- Foucault, M. (2010). *The Order of Things* (Y. Emami, Trans.). Tehran, Iran: Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Foucault, M. (2010). *The Theater of Philosophy: Selected Lectures, Short Writings, and Conversations* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Ni Publication. [In Persian]
- Foucault, M. (2014). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing. [In Persian]
- Ghaffari, Z. (2010). *Sasanians and Courtly Customs Based on Ferdowsi's Shahnameh*. Mashhad: Sokhan Gostar Publication. [In Persian]
- Groom, N. (1992). *THE PERFUME HANDBOOK*. Chapman & Hall.
- Gyselen, R. (Ed.). (1998). *Parfums d'Orient* (Res Orientales, Vol. XI). Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient (GECMO) . [In Persian]
- Hasanpour, M. (2018). *Analysis of Social Photographs Based on the Social History of Smell*. *Do-fasnameh-ye Tahghighat-e Tarikh-e Ejtemaei*, 8(2), 1-25. [In Persian]
- Hashemi Zarjabad, H., Khademi Nadooshan, F., Mousavi Kouhpar, S. M., & Neyestani, J. (2010). *Chahartaqi of Khaneh Div, a Newly Discovered Fire Temple from the Sasanian Period*. *Bagh-e Nazar*, 7(15), 79-92. SID. <https://sid.ir/paper/125604/fa> [In Persian]
- Herz, R. (2004). *Neuroimaging evidence for the emotional potency of odor-evoked memory*, 42, pp 371\_378. Doi: <https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0028393203002161>
- Hooke, S.H. (1953). *Babylonian And Assyrian Religion*. Hutchinsons University Library.

- Hosseinian Yeganeh, N., Shishegar, A., Emami, M. A., & Nejad Ebrahimi, S. (2021). *Identification of Perfumery Residues Contained in Glass Objects from Parthian to Early Islamic Period with Gas-Chromatography Coupled with Mass Spectroscopy*. *Motaleat-e Bastan-shenasi* (Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran), 13(1), 23-40. SID. <https://sid.ir/paper/966886/fa> [In Persian]
- Jamasp, K. (1983). *Nirangestan Manuscript*. Tehran: Asiyayi Institute, Daneshgah-e Pahlavi Shiraz. [In Persian]
- Javeri, M., & Bagh Sheikhi, M. (2020). *A Comparative Study of the Fire Temple Architecture and the Sasanian Fire Altar Base Discovered in Vigol and Harasgan with Other Sasanian Religious Buildings*. *Pazhuhesh-ha-ye Bastan-shenasi-e Iran* (Nameh-ye Bastan-shenasi), 10(27), 135-150. SID. <https://sid.ir/paper/388456/fa> [In Persian]
- Malek Sabet, S. S., Kavyani Pouya, H., Najafi, M. H., & Siamak Dastjerdi, A. (2015). *An Overview of Aromatherapy in Ancient Iran*. *Majalleh-ye Irani-e Akhlagh va Tarikh-e Pezeshki*, 8(5), 33-43. SID. <https://sid.ir/paper/135448/fa> [In Persian]
- McSorley, K. (2020). Sensate regimes of war: Smell, tracing and violence. *Special issue on Becoming War*, [tpDs:O//dlo: i1.o0r.g1/107.171/0779/60796071016016919889933231](https://doi.org/10.1017/077960796071016016919889933231)
- Mohammadi-Far, Y., & Motarjem, A. (2011). *Julian: A Newly Discovered Sasanian Fire Temple in Abdanan, Ilam*. *Bagh-e Nazar*, 8(19), 77-88. SID. <https://sid.ir/paper/125479/fa> [In Persian]
- Morsalpour, M., Shirmohammadi, H., & Sharifi, M. (2012). *Retrieval of Ardashir Sasanian's Admonitions in Tarikh-e Fakhri*. *Tarikh dar Ayene-ye Pazhuhesh*, 9(1), 89-100. SID. <https://sid.ir/paper/490400/fa> [In Persian]
- Mousavi Haji, S. R., & Sarfaraz, A. A. (2017). *Sasanian Rock Reliefs*. Tehran: SAMT Publication. [In Persian]
- Mousavi, B. Z., & Ayatollahi, H. (2011). *A Study of Textile Motifs in the Achaemenid, Parthian, and Sasanian Periods*. *Negareh*, 6(17), 47-57. SID. <https://sid.ir/paper/142976/fa> [In Persian]
- Payamani, B. (2015). *A Stylistic and Content Analysis of the Manuscript "Majmareh: A Treatise on Perfume Extraction" with a Glance at the History of Perfume and Perfumery*. *Nasr Pajoohi-e Adab-e Farsi* (Adab va Zaban), 18(38), 55-79. SID. <https://sid.ir/paper/517024/fa> [In Persian]
- Pigulevskaya, N. (1988). *Cities of Iran in the Parthian and Sasanian Periods* (E. Reza, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publication. [In Persian]
- Pliny the Elder. (1855). *The Natural History of Pliny* (J. Bostock & H. T. Riley, Trans.). London: Henry G. Bohn.
- Rashed Mohassel, M. T. (1987). *Selections of Zadspram*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Rashed Mohassel, M. T. (2010). *Denkard VII*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Rashid-Mohassel, M. T. (1987). *Selections from the Zadspram*. Tehran, Iran: Institute for Cultural and Research Studies. [In Persian]

## 297 Abstract

- Rezaei Bagh-Bidi, H. (2011). *On Some Sasanian and Arab-Sasanian Seal and Coin Inscriptions*. *Ayeneh-ye Miras*, 9(1), 73-89. SID. <https://sid.ir/paper/147385/fa> [In Persian]
- Sarkhosh Curtis, V., & Stewart, S. (2024). *The Sasanians* (K. Firouzmand, Trans.). Tehran: Markaz Publication. [In Persian]
- Schippmann, K. (2023). *Fundamentals of Sasanian History* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Forouzan Publication. [In Persian]
- Schmidt, E. F. (1957). *Persepolis I: Structures, reliefs, inscriptions*. The University of Chicago Press.
- Sharbaf, M., & Nazari, S. (2017). *Investigation of Burial Traditions in the Sasanian Period Based on Archaeological Findings*. *Pazhuhesh-ha-ye Bastan-shenasi-e Iran (Nameh-ye Bastan-shenasi)*, 7(15), 163-181. SID. <https://sid.ir/paper/523566/fa> [In Persian]
- Shishegar, A. (2012). *A Study on Ancient Iranian Rituals*. Tehran: SAMT Publication. [In Persian]
- Tafazzoli, A. (1975). *Minuy-e Khrad (The Spirit of Wisdom)*. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran Publication. [In Persian]
- Voudouri, D., & Tesseromatis, C. (2015). *Perfumery from Myth to Antiquity*. *International Journal of Medicine and Pharmacy*, 3(2), 41-55. [http://ijmpnet.com/journals/ijmp/Vol\\_3\\_No\\_2\\_Decembe\\_2015/4.pdf](http://ijmpnet.com/journals/ijmp/Vol_3_No_2_Decembe_2015/4.pdf)
- Xenophon. (1914). *Cyropaedia* (W. Miller, Trans.). Harvard University Press.
- Xenophon. (2023). *Cyropaedia* (G. Vahid Mazandarani, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Yasemi, R. (1935). *Ardavirafnameh*. Tehran: Ministry of Culture Publication. [In Persian]
- Yousefian, E., & Raghimi, F. (2023). *A Study of Mythological Symbols in Sasanian Seals*. *Hamayesh-e Melli-e Pazhuhesh-ha-ye Modiriyat va Olum-e Ensani dar Iran*. SID. <https://sid.ir/paper/1066283/fa> [In Persian]



## رایحه اقتدار:

### واکاوی پیوند عطر، مناسک و قدرت در جامعه ساسانی

صدف موذنی\*

محمد حسن پور\*\*

#### چکیده

جامعه ساسانی به عنوان یکی از کلیدی‌ترین ادوار تاریخ ایران، نقشی بنیادین در تکوین نمادهای فرهنگی داشته است؛ با این حال، کارکرد «رایحه» در تحکیم مناسک و بازتولید قدرت سیاسی این دوره، مغفول مانده است. این پژوهش با هدف واکاوی کارکردهای نمادین و اجتماعی عطر در دوران ساسانی انجام شد و با بهره‌گیری از چارچوب نظری میکروفیزیک قدرت در اندیشه میشل فوکو، درصدد است نشان دهد چگونه رایحه هم‌زمان ابزاری برای تحکیم مناسک مذهبی، بازتولید سلسله‌مراتب دربار سلطنتی و تثبیت مرزهای اجتماعی بوده است. روش پژوهش در این مقاله توصیفی - تحلیلی است؛ داده‌ها از شواهد باستان‌شناختی، متون پهلوی و اسناد تاریخی گردآوری شده و با کاربرد تبارشناسی قدرت مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. این پژوهش در مسیر پاسخ به پرسش‌هایی همچون جایگاه رایحه در فرهنگ و آیین‌های ساسانی و نقش تحلیل عناصر بویایی در فهم ساختارهای اجتماعی و نظام‌های نمادین این دوره، به این نتیجه می‌رسد که عطر نه تنها نمادی از سلسله‌مراتب اجتماعی بوده، بلکه به‌مثابه ابزاری فعال در بازتولید قدرت، مشروعیت دینی و شکل‌دهی هویت جمعی عمل می‌کرده است. بدین ترتیب پژوهش حاضر، با تمرکز بر تعامل میان رایحه، مناسک و سلسله‌مراتب اجتماعی، اهمیت سیاست روایح را به‌عنوان عنصری بنیادی در فهم ساختار قدرت دوره ساسانی برجسته می‌سازد.

\* کارشناس ارشد عکاسی، دانشگاه سوره، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، sadafmoazzeni@gmail.com

\*\* استادیار گروه هنر، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، hasanpur@arts.usb.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۶



**کلیدواژه‌ها:** عطر، فرهنگ ساسانی، مناسک مذهبی، میکروفیزیک قدرت، میشل فوکو.

## ۱. مقدمه

در مطالعات تاریخی و فرهنگی تمدن‌های باستانی، حواس پنج‌گانه به‌عنوان ابزاری بنیادی در شکل‌دهی مناسک، باورها و شیوه‌های زیستی جوامع مورد توجه قرار گرفته‌اند. با این حال، حس بویایی، علی‌رغم تأثیر بنیادین آن بر آیین‌ها، مناسک مذهبی و تجربه زیسته، کمتر به‌عنوان موضوعی مستقل مورد پژوهش قرار گرفته است. شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهند که بو، علاوه بر ادراک حسی، حامل معانی نمادین بوده و بازتاب‌دهنده ارزش‌ها و باورهای فرهنگی و مذهبی است. از آنجا که بو به‌مثابه پدیده‌ای اجتماعی در بستر فرهنگ‌های مختلف معانی و ارزش‌های متنوعی به خود می‌گیرد (Classen, 1994:1)، تحلیل عناصر بویایی می‌تواند به مثابه روشی هرمنوتیک لایه‌های پنهان فرهنگ، ساختارهای اجتماعی و نظام‌های آیینی را آشکار سازد.

در این میان، ایران عصر ساسانی به دلیل ساختار طبقاتی پیچیده و پیوند عمیق دین و دولت، بستر پژوهشی غنی‌ای برای واکاوی کارکرد اجتماعی حواس فراهم می‌آورد. بر این اساس، فرضیه پژوهش بر این اصل استوار است که عناصر بویایی در دوره ساسانی، فراتر از نقش نمادین و فرهنگی، در قامت یک «تکنولوژی قدرت» و به‌عنوان ابزاری فعال در بازتولید سلسله‌مراتب اجتماعی، تحکیم مناسک مذهبی و مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی عمل کرده‌اند. با اتخاذ رویکرد تبارشناسانه قدرت در اندیشه میشل فوکو، چنین به نظر می‌رسد که رایحه در این دوره ابزاری برای مرئی‌سازی تمایزات طبقاتی، بر ساخت سوژه مطیع و بازتولید مشروعیت سیاسی بوده است. در واقع، انحصار رایحه‌های مقدس و درباری، بخشی از مکانیسم انضباطی و آیینی قدرت ساسانی برای تثبیت جایگاه شاهنشاه و روحانیت در رأس هرم هستی‌شناسی زرتشتی محسوب می‌شده است که این مقاله سعی در تبیین آن خواهد داشت تا در نهایت درک عمیق‌تری از جهان‌بینی ساسانیان فراهم آورد. این پژوهش با هدف واکاوی جایگاه هستی‌شناختی و سیاسی عناصر بویایی در مناسک مذهبی، تشریفات سلطنتی ساسانی و سلسله‌مراتب اجتماعی آن دوره، در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های محوری زیر است:

۱. بویا در فرهنگ و آیین‌های ساسانی چه نقش نمادین و کارکردی ایفا کرده‌اند؟

## ۲. مطالعه عناصر بویایی چگونه می‌تواند درک عمیق‌تری از ساز و کارهای سلسله‌مراتب اجتماعی و روابط قدرت در این دوره فراهم آورد؟

پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی - توصیفی و بهره‌گیری از مطالعات میان‌رشته‌ای در صدد است با واکاوی منابع مکتوب، متون پهلوی، یافته‌های باستان‌شناسی، ادبیات پژوهشی مورخان و تطبیق آن‌ها با نظریات انتقادی و جامعه‌شناسی، کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عناصر بویایی در دوره ساسانی را تبیین کند. وجه نوآورانه تحقیق عبور از توصیف صرف مواد معطر و تمرکز بر تحلیل سیاسی-اجتماعی رایحه در ساختار حکمرانی ساسانیان است.

ساختار مقاله در سه بخش سامان یافته است: بخش نخست به مبانی نظری و پیشینه پژوهش اختصاص دارد؛ در بخش دوم، شواهد تاریخی و باستان‌شناختی کارکردهای اجتماعی و سلسله‌مراتبی عطر در جامعه ساسانی تحلیل می‌شوند؛ و در بخش پایانی، یافته‌ها در قالب تحلیل فرهنگی و تاریخی جمع‌بندی خواهد شد. این پژوهش بر آن است تا نشان دهد چگونه مطالعه رایحه‌ها، دریچه‌ای نو به سوی فهم پیچیدگی‌های جهان‌بینی و ساختار قدرت در ایران باستان می‌گشاید.

## ۲. روش پژوهش

این پژوهش با اتخاذ رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی به واکاوی جایگاه عناصر بویایی در زیست‌جهان ساسانی می‌پردازد. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و مبتنی بر واکاوی اسناد مکتوب (متون پهلوی و روایت‌های مورخان متأخر) و شواهد باستان‌شناختی (عطردان‌ها، نقش‌برجسته‌ها و سکه‌ها) صورت گرفته است.

فرآیند پژوهش بر پایه شناسایی و واکاوی داده‌های تاریخی و شواهد مادی مرتبط با عطر و آتشکده‌ها استوار است که در آن برای عبور از توصیف صرف و دستیابی به لایه‌های عمیق‌تر معنایی، از رویکرد تبارشناسی (Genealogy) میشل فوکو، بهره گرفته شده است. در این چارچوب، مواد معطر نه صرفاً به‌عنوان کالایی تجملی، بلکه به‌عنوان بخشی از «تکنولوژی قدرت» و ابزاری برای برساخت سلسله‌مراتب اجتماعی نگریسته شده‌اند. بدین‌سان، این پژوهش با هم‌نشینی تاریخ حسی (برای بازسازی اتمسفر مرتبط با عطر در

آن عصر) و تحلیل روابط قدرت، می‌کوشد نشان دهد که چگونه کاربست روایح در خدمت تثبیت الهیات سیاسی و تمایزات طبقاتی دوران ساسانی عمل کرده است.

### ۳. پیشینه پژوهش

مطالعه‌ی بو به مثابه امری اجتماعی، فرهنگی و تاریخی، در قیاس با سایر حوزه‌های حسی، جایگاه مستقل و نظام‌مندی در ادبیات پژوهشی نیافته است. با این حال نخستین گام جدی در این زمینه متعلق به آلن کوربن (Alain Corbin) (۱۹۸۶) در کتاب *بوی تعفن و عطر* (The Foul And The Frangrant) است. او با واکاوی تاریخ بویایی فرانسه (قرون ۱۸ و ۱۹)، نشان داد رایحه فراتر از تجربه‌ای حسی، ابزاری مفهومی برای تولید معنا، کنترل اجتماعی و نظم شهری بوده است. کوربن بو را شاخصی برای مرزبندی طبقاتی و اعمال قدرت زیستی دولت بر بدن‌ها معرفی کرد که چارچوبی نظری برای مطالعه جوامع باستانی به دست می‌دهد. این الگو، زمینه نظری مهمی برای بررسی کارکردهای عطر در بستر فرهنگ‌های باستانی، فراهم می‌آورد. در امتداد این مسیر، کلاسن و همکارانش (Constance Classen et al) (۱۹۹۴) در کتاب *عطر: تاریخ فرهنگی بو* (Aroma: The cultural history of smell)، با رویکردی تطبیقی به تحلیل نمادپردازی و کاربست فرهنگی رایحه در جوامع گوناگون پرداختند. یافته‌های آنان نقش بو در ساماندهی تمایزات اجتماعی، بازتولید هویت آیینی و تثبیت ساختارهای قدرت را آشکار ساخت. این اثر با عبور از زمینه محدود تاریخی کوربن، افقی جهانی و بینافرهنگی را جهت تحلیل حسی پیش روی محققان گشود.

در بررسی تحولات روایح خاورمیانه، مجموعه مقالات *عطرهای شرقی* (Parfums d'Orient) به ویراستاری ریکا گیزلن (Rika Gyselen) (۱۹۹۸)، نقطه عطفی در گذار به مطالعات میان‌رشته‌ای بویایی‌شناسی تاریخی است. این اثر با تلفیق گیاه‌شناسی، باستان‌شناسی و متن‌شناسی، تاریخ تمدن را از دریچه شامه بازخوانی کرد و چگونگی تربیت حس بویایی انسان شرقی و تثبیت آن در اسناد تاریخی (از سنگ‌نوشته‌های یمن و پاپیروس‌های مصر تا متون اسلامی) را نشان داد.

در پژوهش‌های فارسی زبان نیز، هرچند محدود، می‌توان نشانه‌هایی از توجه به سنت‌های مرتبط با رایحه در ایران یافت. بهناز پیامنی در مقاله‌ای با عنوان *بررسی سبکی و محتوایی نسخه خطی «مجمره» با نگاهی به تاریخچه عطر و عطرسازی* (۱۳۹۴) با تحلیل نسخه‌ای خطی در باب فرایندهای عطرسازی ایران نشان می‌دهد سنت عطرسازی ایران

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۲۰۳

ریشه‌های عمیق داشته و علاوه بر زیبایی‌شناسی، در آیین‌های مذهبی و روزمره حیاتی بوده است. هم‌راستا با آن، سمانه السادات ملک ثابت در *مروری بر رایحه درمانی در ایران باستان* (۱۳۹۴) با استناد به متون پهلوی، نقش درمانی و آیینی عطرها را واکاوی کرد. یافته‌ها نشان داد رایحه واسطه‌ای برای تطهیر معنوی و پالایش فضای مقدس در ساختار فرهنگی آن دوران بوده است.

در حوزه باستان‌شناسی، نفیسه حسینیان یگانه در *شناسایی مواد باقیمانده در عطردان‌های شیشه‌ای از دوره اشکانی تا سده‌های نخست دوره اسلامی به روش کروماتوگرافی گازی* (۱۴۰۰)، با آنالیز آزمایشگاهی عطردان‌ها (از جمله نمونه ساسانی)، شواهد تجربی ترکیبات معطر را بازیابی کرد که مؤید نقش آن‌ها در مناسک درباری و مذهبی بود. همچنین سرور زارع‌نژاد در کتاب *بررسی تاریخیچه عطر و عطردان در ایران باستان* (۱۴۰۲)، ابعاد گوناگون تولید، تجارت و کاربرد عطر (از درمان تا تاج‌گذاری و جنگ) را در ادوار ماد تا ساسانی بررسی و تحلیل جامعی از ظروف و دستگاه‌ها ارائه داد. نهایتاً محمد حسن‌پور در *تحلیل عکس‌های اجتماعی بر اساس تاریخ اجتماعی بو* (۱۳۹۷) پیوند تصویر و حافظه بویایی را کاوید و چنین نتیجه گرفت که عکس می‌تواند از طریق حس نوستالژی، ادراکات بویایی گذشته و آشناپنداری پیشینی را بازخوانی کند.

با وجود غنای داده‌های توصیفی در پژوهش‌های یادشده، آنچه در این میان مغفول مانده، تحلیل سیاسی و زیبایی‌شناختی این داده‌ها در ساختار قدرت ساسانی است. پژوهش‌های پیشین فارسی زبان عطر را عمدتاً در ساحت بهداشت، درمان یا مناسک فردی دیده‌اند، اما کمتر به این پرسش پرداخته‌اند که چگونه رایحه به مثابه یک تکنولوژی قدرت عمل کرده است. اینجاست که پژوهش حاضر با فراروی از رویکردهای توصیفی، تلاش دارد با بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری میشل فوکو در باب سیاست بدن و تبارشناسی قدرت، خلاء موجود را پر کند تا بستر تازه‌ای برای فهم نظم معنایی بو در دوره‌ی ساسانی فراهم آورد.

#### ۴. هستی‌شناسی حواس: کارکرد اجتماعی رایحه

در سنت کلاسیک فلسفی، به‌ویژه در رساله *دریاره نفس*، ارسطو سلسله‌مراتبی از حواس پنج‌گانه را تدوین کرد که در آن بینایی به دلیل ماهیت عقلانی و شفافش در رأس، و بویایی به سبب پیوند با غرایز حیوانی و ابهام معرفت‌شناختی، در مراتب فرودست قرار می‌گرفت

(ارسطو، ۱۳۷۸: ۷۸). این بینایی محوری سبب شد تا برای قرن‌ها، ظرفیت‌های زیبایی‌شناختی و سیاسی جهان روایح در سایه غفلت باقی بماند. با این حال، تاریخ فرهنگی نشان می‌دهد که در زیست‌جهان پیشامدرن، رایحه فراتر از یک محرک بیولوژیک، به مثابه یک رمزگان فرهنگی قدرتمند عمل می‌کرده است (Classen, 1994:3). این عنصر نامرئی که از بنیادی‌ترین سازوکارهای ادراک انسانی است، در بسترهای فرهنگی معنا یافته و در شکل‌دهی به سلسله‌مراتب اجتماعی و هویت‌های جمعی نقش ایفا می‌کند. رایحه می‌تواند به‌عنوان سازهای هویتی نیز عمل کند. چنان‌که بوی بدن، در بسیاری فرهنگ‌ها، همچون «امضای زیستی» فرد شناخته می‌شود که مرز میان خویشستن و دیگری را تعریف می‌کند. استفاده از عطرها خاص در مناسک آیینی، به‌ویژه در جوامع شرقی، علاوه بر تقویت تجربه‌های معنوی، بازتابی از پایگاه اجتماعی و سرمایه نمادین فرد محسوب می‌شد (Drobnick, 2006: 6-7). پژوهش‌های قوم‌نگارانه همچنین نشان داده‌اند که در مراسمی چون ازدواج، تولد یا سوگواری، عطرها ابزاری برای ایجاد پیوندهای عاطفی و انتقال مفاهیم آیینی بوده‌اند (Herz, 2004: 376-378).

از سوی دیگر، مدیریت روایح ابزاری برای کنترل اخلاقی جامعه بوده است. برای نمونه، در اروپای قرون وسطی، عطر خوش، با فضیلت، طهارت و منزلت اجتماعی پیوند خورده بود، درحالی‌که بوی ناخوشایند به انحطاط و گناه نسبت داده می‌شد (Corbin, 1986: 145-149). بعدها در عصر روشنگری، پالایش فضاهای شهری تجلی نوعی پروژه ایدئولوژیک برای بازتعریف نظم اجتماعی بود (Classen et al, 1994: 175-179). اقدامی که در آن حذف بوهای نامطلوب معادل پالایش اخلاقی تلقی می‌شد. این چشم‌انداز هستی‌شناختی، بستری را فراهم می‌آورد تا بتوان تاریخ تمدن‌های کهن را نه صرفاً بر اساس متون و بناها، بلکه از دریچه تجربیات حسی و کاربست روایح بازخوانی کرد.

## ۵. رایحه به‌عنوان نظامی نمادین در تمدن‌های باستان

برای درک عمیق‌تر جایگاه عطر، ضروری است نخست کارکرد آن را در بستر تمدن‌های کهن کاوید. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که مواد معطر از دیرباز نقشی فراتر از یک تجربه فردی داشته‌اند. در مصر باستان، بخورهای معطر در آیین‌های نیایش به‌منظور دفع ارواح خبیث و تطهیر معابد مورد استفاده قرار می‌گرفتند. کاهنان بر این باور بودند که دود معطر، واسطه‌ای مادی میان جهان فانی و قلمرو ایزدان است و به پاک‌سازی روح برای

ارتباط با خدایان کمک می‌کند (Corbin, 1986: 3-5, 72-75). این نگرش در بین‌النهرین نیز رواج داشت؛ جایی که روغن‌های معطر کاربردهایی متنوع داشتند: از تقدیس تندیس‌های خدایان و تطهیر پادشاهان پیش از جلوس بر تخت، تا درمان بیماری‌ها. الواح گلی به‌دست‌آمده از معابد بابل و آشور نشان می‌دهد که مواد معطر نه‌فقط برای پوشاندن بوهای ناخوشایند محیطی، بلکه برای جلب رحمت الهی و دفع شرور به‌کار می‌رفتند (Drobnick, 2006: 135). با انتقال این سنت‌ها به یونان و روم باستان، رایحه علاوه بر کارکرد آیینی، به نشانه‌ای صریح از تمایزات طبقاتی بدل شد. در روم، عطرهای گران‌بها که از گیاهان کمیاب تهیه می‌شدند، تنها در انحصار اشراف و خاندان سلطنتی قرار داشتند. ساخت چشمه‌های معطر و پراکندن گلاب در میهمانی‌ها، نه‌فقط برای خوشبو کردن فضا، بلکه به‌عنوان نمایی از شکوه، ثروت و قدرت مسلط طبقات ممتاز تلقی می‌شد (Dugan, 2011: 176). اما این جایگاه نمادین و سیاسی رایحه، منحصر به تمدن‌های یاد شده نبود؛ بلکه در فلات ایران نیز با پیچیدگی و غنای بیشتری حضور داشت. ایرانیان باستان نه‌تنها میراث‌دار این سنت‌های کهن بودند، بلکه با تلفیق آن با جهان‌بینی و ساختار سیاسی خاص خود، نظام بویایی منحصر‌به‌فردی را پدید آوردند که در ادوار بعد به اوج شکوفایی خود رسید.

## ۶. عطر و رایحه در ایران باستان

منطقه‌ی بین‌النهرین یکی از نخستین خاستگاه‌های عطر و عطرسازی در جهان باستان به‌شمار می‌رود. وودوری (Dimitra Voudouri) و تسروماتیس (Christine Tesseromatis) در مقاله *عطرسازی از اسطوره تا باستان* تأکید می‌کنند که «عطرها ابتدا در بین‌النهرین کشف شدند، در مصر تکامل یافتند و سپس به یونان و در نهایت به دیگر نواحی مدیترانه راه یافتند» (Voudouri & Tesseromatis, 2015: 42). شواهد متعددی از نویسندگان باستانی، همچون تئوفراستوس (Theophrastus of Eresus)، پلینی (Gaius Plinius Secundus (Pliny the Elder)، آتائوس (Athenaeus of Naucratis)، بقراط (Hippocrates of Kos)، گزنون (Xenophon of Athens)، ارسطو (Aristotle of Stagira) نیز تأکید دارند که منطقه‌ی بین‌النهرین، مبدأ نخستین سنت‌های عطرسازی بوده است (Voudouri, 2015: 42).

هم‌گام با تحولات بین‌النهرین، ایرانیان نیز به واسطه‌ی موقعیت جغرافیایی و تسلط سیاسی خود بر منطقه، نقشی پیشگام در تکامل هنر عطرسازی ایفا کردند. در برخی منابع آمده است که یونانیان تا پیش از فتح ایران به دست اسکندر مقدونی، با فنون عطرسازی

آشنا نبوده‌اند و این مهارت را در اثر تعامل با ایرانیان آموختند (حسینیان یگانه، 1400: 26). پلینی بزرگ در کتاب تاریخ طبیعی (Natural History) گزارش داده است که ایرانیان از گیاهان معطر نادر برای تولید عطرهایی با ترکیب‌های ظریف بهره می‌بردند و کارگاه‌های عطرسازی در دربارهای سلطنتی آن‌ها فعال بود (Pliny, 1938, book xiii: 128). گزنوفون نیز در کوروش‌نامه (Cyropaedia) به استفاده‌ی گسترده ایرانیان از عطرها و روغن‌های معطر به‌عنوان نماد شکوه و خلوص در آیین‌های نیایش و جشن‌های رسمی اشاره کرده است (Xenophon, c. 370 BC). آنتائوس در وصف تجمل ایرانیان می‌نویسد: «اسکندر در هر کجا می‌نشست، زمین آنجا را با روغن خوشبوی گران‌بها و شراب معطر نم می‌زدند و بخور دود می‌کردند» (آنتائوس، ۱۳۹۶: ۴۸).

داده‌های باستان‌شناسی نیز بر این ادعاهای متنی صحنه می‌گذارند. کشف ظروف سنگی عطردان در تخت جمشید و نقش برجسته‌های خدمه‌ی حامل عطردان (Schmidt, 1957, vol.2, 12, nos:1, 65, pl) در کنار حضور شاخص عودسوزها در صحنه بارعام داریوش، گویای جایگاه محوری رایحه در تشریفات درباری است. این کاربرد، ریشه‌ای اعتقادی دارد؛ چنان‌که در وندیداد (بخشی از اوستا)، استفاده از گیاهان خوشبو برای دفع ناپاکی‌ها و تطهیر آیینی توصیه و در مقابل، سوزاندن چوب‌های بدبو عملی ناپسند دانسته شده است (ملک‌نابت، ۱۳۹۴: ۳۵).

عطرهای ایرانی که غالباً از گیاهان بومی معطر مانند گل سرخ، مورد و زعفران تهیه می‌شدند، نه تنها در مصرف داخلی رواج داشتند، بلکه در دیپلماسی و تجارت نیز نقش مهمی ایفا می‌کردند. مسیرهای تجاری چون «راه عطریات» و بعدها «جاده ابریشم»، ایران را به یکی از مراکز اصلی تبادل مواد معطر تبدیل کرده بود. کاوش‌های بگرام و کشف ظروف شیشه‌ای با منشأ حلب (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۳۵۷) و یافته‌های تل‌ماحوز در شمال میان‌رودان که مخصوص نگهداری روغن‌های معطر بودند (شیشه‌گر، ۱۳۹۱: ۲۸۵)، گواهی بر این شبکه گسترده است. گستردگی این مبادلات چنان بود که حتی در سده‌های نخستین اسلامی، ایالت فارس همچنان به‌عنوان مرکز اصلی تولید و صادرات عطر و گلاب شناخته می‌شد (دریایی، ۱۳۸۲: ۴۶).

این سنت دیرینه‌ی تجملی و آیینی که جلوه‌های آغازین آن در شکوه دربار هخامنشی و تخت‌جمشید نمایان بود، با ظهور ساسانیان نه تنها تداوم یافت، بلکه با ورود به ساختار پیچیده‌ی الهیات سیاسی این دوره، به نقطه اوج تکامل خود رسید. منابع تاریخی و یافته‌های

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۰۷

باستان‌شناسی گواه آن است که شاهان ساسانی علاقه‌ی ویژه‌ای به مواد معطر داشته‌اند. برای نمونه، روایت شده است که خسرو پرویز نامه‌های رسمی خود را بر اوراقی آغشته به گلاب و زعفران می‌نوشت؛ عملی که نه تنها نشانه‌ای از ظرافت هنری بلکه بازتابی از شأن و جلال دربار او بود (کریستن سن، ۱۳۷۲: ۶۱۹). طبق آیین‌نامه‌های ساسانی، تمام مکاتبات و حتی اوراق وارداتی می‌بایست با استفاده از ترکیبات معطری همچون مشک، عبیر، عنبر و زعفران آغشته می‌شدند (غفاری، ۱۳۸۹: ۹۴). منابع دوران اسلامی، به‌ویژه شاهنامه فردوسی، نیز اطلاعات ارزشمندی درباره کاربرد عطرها در آیین‌های مذهبی و تشریفات سلطنتی ساسانی ارائه می‌دهند. چنان‌که تاج‌های سلطنتی نه تنها از چوب‌های معطری همچون ساج ساخته می‌شدند، بلکه با مشک آراسته می‌گردیدند: «به بالای ساج است و هم‌رنگ عاج / یکی ایزدی بر سر از مشک تاج» (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۱۱). تمامی این شواهد جایگاه محوری عطر در فرهنگ ساسانی را تأیید کرده و زمینه را برای بررسی نمادین و سیاسی‌کاربست‌روایح در چهارچوب نظری پژوهش فراهم می‌کند.

## ۷. رازهای معطر ساسانیان: هنری جاودانه در عطرسازی

بررسی عطرسازی ساسانی مستلزم شناخت ترکیبات، شیوه‌های استخراج اسانس و جایگاه نمادین روایح است. هرچند منابع مستقیم فنی درباره‌ی فناوری‌های این دوره اندک است، اما متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی بر دانش پیشرفته‌ی ایران در تولید مواد معطر گواهی می‌دهند. نایجل گروم (Nigel Groom) در اثر پژوهشی خود *راهنمای عطر* (The Perfume Handbook) (۱۹۹۲)، با تأکید بر صادرات عناصری چون گل سرخ، زعفران و مورد به روم و هند، جایگاه ایران را به عنوان خاستگاه بسیاری از مواد معطر تثبیت می‌کند (Groom, 1992: 3-17).

این مرکزیت در متون کلاسیکی نیز بازتابی آشکار دارد؛ چنان‌که ثئوفراستوس در کتاب *چهارم گیاه‌شناسی*، از «سیب مادی یا پارسی» یاد می‌کند که اگرچه خوراکی نیست، اما برگ و بار آن چنان خوش‌بوست که برای خوش‌بو کردن دهان و محیط بی‌همتاست (نوکراتیس، ۱۳۸۶: ۱۵). نمونه‌ی دیگر، گیاه «مورد» (به پهلوی: mōrd) است که در متون کهن با نام «آس‌دانه» نیز شناخته می‌شود؛ درختچه‌ای بومی با برگ و گلی معطر که در سراسر فلات ایران می‌روید و پایه بسیاری از عطرهای آیینی بوده است (نوکراتیس، ۱۳۸۶: ۱۰۵).

ایرانیان باستان، با تکیه بر دانش شگرف خود در علوم طبیعی، طیف وسیعی از رایحه‌ها را پدید آوردند. مواد اولیه‌ی این صنعت، بر اساس یافته‌های ناجیل گروم عمدتاً در سه دسته کلی طبقه‌بندی می‌شد (Groom, 1992: 237-228):

۱. گیاهان معطر: که قلب تپنده‌ی عطرسازی بودند؛ عناصری چون زعفران، یاسمن، نرگس، مورد و رازیانه که نه فقط به سبب عطر دل‌انگیز، بلکه به واسطه‌ی خواص دارویی‌شان در تولید عطر و بخور کاربرد داشتند. (Groom, 1992: 214) به‌ویژه گلاب و روغن گل سرخ که پایه‌ی اصلی عطرها‌ی سلطنتی را تشکیل می‌دادند.

۲. صمغ‌ها و رزین‌ها: موادی چون گالبانوم، سگاپنوم، کندر و مرمکی که تثبیت‌کننده بودند (Groom, 1992: 90). این ترکیبات که اغلب از درختان بومی استخراج می‌شدند، علاوه بر افزایش ماندگاری عطر، در بخورهای آیینی برای ضدعفونی فضا کاربرد داشتند؛ چنان‌که موادی نظیر اسفند و آمونیاکوم نیز با همین کارکرد دوگانه (رایحه و گندزدایی) در آتشدان‌ها می‌سوختند.

۳. مواد با منشأ حیوانی: در نهایت، موادی همچون مشک و عنبر، «نظام روایح» ساسانی را تکمیل می‌کردند و با ترکیب در دیگر مواد، به عطرها عمق، نفوذ و ماندگاری بی‌همتایی می‌بخشیدند (Groom, 1992: 6-8).

عطرسازی در ایران باستان فراتر از یک صنعت، هنری متعالی و ریشه‌دار در شیمی کاربردی بود. نکته‌ی حائز اهمیت آن است که مفهوم «عطر» در متون کهن (همچون گفتار هفتم ذخیره خوارزمشاهی) لزوماً به معنای مایع معطر امروزی نبوده، بلکه خود ماده‌ی خام خوش‌بو (مانند نافه مشک) را نیز شامل می‌شده است (انصاری، ۱۳۸۱: ۲۰۱). برای فرآوری این مواد، ایرانیان از سه تکنیک اصلی بهره می‌بردند که نشان‌دهنده‌ی دانش پیشرفته‌ی آنان است:

۱. تقطیر (Distillation): روشی کارآمد برای عصاره‌گیری از طیف وسیعی از گیاهان، چوب‌ها و دانه‌های معطر نظیر زعفران و اشنه (انصاری، ۱۳۸۱: ۶۰).

۲. روغن‌گیری (Enfleurage): که به دو روش «حرارتی» و «سرد» انجام می‌شد. عطرها‌ی حاصل از این روش، به دلیل پیوند مولکولی با روغن پایه، از دوام و نفوذ بویایی بسیار بالایی برخوردار بودند (انصاری، ۱۳۸۱: ۶۲).

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۰۹

۳. بخور (Incense Burning): کهن‌ترین و آیینی‌ترین روش استفاده از عطر بود. اگرچه در عرف کنونی، دود حاصل را عطر نمی‌نامند، اما در زیست‌جهان باستان، این روش اصلی‌ترین راه برای معطر ساختن بدن، جامه و بستر خواب محسوب می‌شد (انصاری، ۱۳۸۱: ۶۲). این تکنیک در مناسک دینی نیز جایگاهی محوری داشت؛ چنان‌که در آتشگاه‌های مهم (نظیر آتشگاه بهرام)، در آغاز هر پنج‌گانه، سوزاندن چوب‌های خوش‌بو در آتشدان، بخشی لاینفک از آداب ستایش بود (اوستا، ج ۲: ۸۹۵).

دربار ساسانی که شکوه و تجمل را بخشی جدایی‌ناپذیر از الهیات سیاسی خود می‌دانست، هنر عطرسازی را به اوجی بی‌سابقه رساند. روایتی که ثعالبی و رساله‌ی پهلوی خسرو و ریدک نقل می‌کنند، گنجینه‌ای از ذائقه اشرافی آن عصر را آشکار می‌سازد. در این گفتمان، عطرها دارای شخصیت و دلالت معنایی هستند؛ چنان‌که نرگس تداعی‌گر جوانی، گل سرخ یادآور یاران، و شاه‌سپرم نماد فرزندان توصیف شده است (ثعالبی: ۷۰۸؛ متون پهلوی: ۹۴-۶۸). در این نظام رتبه‌بندی، یاسمن به عنوان عطر پادشاهی در صدر می‌نشیند و ترکیبات پیچیده‌ای چون نند (آمیزه‌ی مشک، عود و عنبر) که با گلاب فرآوری شده، کمال تکنیک در عطرسازی ساسانی را به نمایش می‌گذارد. کریستین سن این ترکیب‌بندی دقیق را تلاشی برای بازآفرینی رایحه‌ی بهشت در زمین می‌داند (کریستین سن، ۱۴۰۳: ۴۵۸).

این وسواس نسبت به جاودانگی معطر فراتر از حیات دنیوی بود و در آیین‌های تدفین سلطنتی نیز نمود می‌یافت. در وصیت‌نامه‌ی انوشیروان، دستورالعمل دقیقی برای حفظ کالبد شاهانه وجود دارد: خشک کردن تهیگاه از خون و آکندن آن با کافور و مشک، و سپس محصور کردن جسد در میان صدها جام زرین مملو از گلاب، زعفران و عنبر (غفاری، ۱۳۸۹: ۹۶). این تمهیدات نشان می‌دهد که در اندیشه ساسانی، عطر ابزاری برای غلبه بر فساد جسم و امتداد شکوه شاهانه در جهان پس از مرگ بوده است.

فراتر از جنبه‌های نمادین، این مهارت ابزاری برای اعمال قدرت نیز بود؛ چنان‌که برخی پادشاهان با انحصار رایحه‌هایی خاص، استفاده از آن را برای عامه ممنوع می‌کردند (غفاری، ۱۳۸۹: ۱۵۰). این اقدام، که می‌توان آن را نخستین نمونه‌ی تاریخی از مفهوم امضای بویایی دانست، نشان می‌دهد که عطر در ایران باستان، کارکردی فراتر از زیبایی‌شناسی داشته و به نشانه‌ای برای تمایز طبقاتی بدل شده بود.

## ۸. چارچوب نظری: تبارشناسی قدرت و سیاست بویایی در رویکرد فوکو

در واکاوی ساختار قدرت ساسانی، بهره‌گیری از رویکرد «تبارشناسی» (Genealogy) به‌مثابه ابزاری تحلیلی، پژوهش را از قید تاریخ‌نگاری رویدادمحور می‌رهاند و بدن را به‌عنوان کانون اثرپذیری از قدرت، در مرکز توجه قرار می‌دهد. میشل فوکو در جستار بنیادین *نیچه*، *تبارشناسی، تاریخ، تصریح* می‌کند که تاریخ، نه صرفاً سیر تکامل ایده‌ها، بلکه عرصه‌ای مادی است که رخدادهاى آن مستقیماً بر جسمانیت انسان حک می‌شوند (فوکو، ۱۳۸۸: ۲۵۱). از این منظر، رسالت تبارشناس، عبور از سطح رویدادها و ردگیری شیوه‌هایی است که قدرت از مجرای آن‌ها بر بدن سوزدها اعمال می‌شود.

این رهیافت، بستر نظری مقتضی را فراهم می‌آورد تا تبیین کنیم چگونه عناصر حسی لطیفی همچون رایحه، به‌مثابه سازوکارهایی کارآمد در جهت تثبیت اقتدار سیاسی عمل می‌کنند. در واقع بدن انسان، لوحی است که نظم‌های آیینی بر آن حک می‌شوند؛ بدنی که به تعبیر فوکو، در تعامل با ساختارهای پیرامونی شکل می‌پذیرد، تربیت می‌شود و رام می‌گردد (فوکو، ۱۳۹۳: ۱۷۰). بر این مبنای استدلال می‌شود که در نظام ساسانی، اعمال حاکمیت تنها از مجرای فرامین کلامی محقق نمی‌شد؛ بلکه عطر به‌عنوان نیروی مادی، با اثرگذاری مستقیم بر سیستم عصبی و روانی، حسی از شکوه و تمکین را القا می‌کرد که پیش از هرگونه تحلیل عقلانی، در ناخودآگاه بدن حاضران می‌نشست.

برای تبیین مکانیسم اثرگذاری رایحه، ضروری است از مفهوم سنتی قدرت (که عمدتاً بر نهی و سرکوب استوار است)، فراتر رفت و به تعبیر فوکو در *مراقبت و تنبیه*، به میکروفیزیک قدرت نظر افکند. در این ساحت، نظام بویایی ساسانی، از معماری آتشکده‌ها تا سلسله مراتب عودسوزها، نه یک تشریفات تزئینی، بلکه مصداق بارز یک تکنولوژی قدرت است؛ یعنی مجموعه‌ای از فنون ظریف که بدن‌ها را کارآمد و همسو می‌سازد (فوکو، ۱۳۹۳: ۴۱). نکته‌ی کلیدی در اینجا، خصلت *مولد بودن* قدرت است، فوکو تأکید می‌کند که قدرت با تولید لذت و دانش، واقعیتی را بر می‌سازد که در آن سلسله‌مراتب موجود، نه تحمیلی، بلکه طبیعی جلوه کند (فوکو، ۱۳۸۹: ۱۷۹-۱۸۵). در بافت ساسانی، رایحه با فضاسازی معنوی و تولید لذت حسی، بدن‌ها را برای پذیرش اقتدار شاه و موبد همسو می‌ساخت و اطاعت را از امری قهرآمیز به تجربه‌ای درونی بدل می‌ساخت.

در تکمیل این تحلیل، ارجاع به مفهوم *ناهم‌جا* یا *هتروتوپیا* ضروری است. فوکو هتروتوپیاها را مکان‌هایی واقعی اما دیگرگون توصیف می‌کند که در آن‌ها، نظم معمول

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۱۱

جامعه تعلیق می‌شود (فوکو، ۱۳۸۹: ۱۶-۲۷). در ایران ساسانی، آتشکده‌ها و تالارهای بارعام، به واسطه‌ی اتمسفر اشباع‌شده از عطر و دود مقدس، دقیقاً چنین کارکردی می‌یابند؛ فضاهایی ایزوله که در آن‌ها رایحه، نقش مرزگذار میان امر قدسی و امر روزمره را ایفا می‌کند.

غایت نهایی این ساز و کار، ایجاد تمایز و مرزبندی‌های آیینی است. در اینجا مفهوم دانش‌قدرت راه‌گشا است؛ جایی که فوکو تصریح می‌کند هیچ اعمال قدرتی بدون تشکیل حوزه‌ای از دانش ممکن نیست (فوکو، ۱۳۹۳: ۳۹). در بستر ساسانی، متون فقهی نظیر وندیداد، صرفاً کتاب‌های اخلاقی نیستند، بلکه مولد دانشی هستند که روایح را به مقولات الهیات (اهورایی/اهریمنی) گره می‌زنند. بدین‌سان، این دانش با دوقطبی‌سازی جهان بوها، معیاری شرعی می‌آفریند که بر اساس آن، جایگاه آیینی و اجتماعی افراد تعیین و قضاوت می‌گردد.

## ۹. رایحه قدرت: انحصار طبقاتی عطر و آتشکده‌های معطر

ساختار دولت ساسانی بر پایه نظام طبقاتی استوار بود. هرچند میان پژوهشگرانی چون کریستنسن و ویندگرن در تعداد طبقات (سه یا چهارگانه) اختلاف نظر وجود دارد (شپیمان، ۱۴۰۲: ۸۸)، اما همگی بر تلاش شاهان برای حفظ مرزهای صلب طبقاتی و دشواری عبور از آن‌ها توافق دارند (بروسیوس، ۱۴۰۲: ۲۵۲). پس از اردشیر، سیاست تقویت جایگاه موبدان و رونق آتشکده‌ها «معطر نگاه‌داشتن آتش» را به نماد اصلی پاکی و قداست بدل کرد (غفاری، ۱۳۸۹: ۷۱). حتی در دوران شاپور اول که هنوز تکثر دینی و گرایش به مانویت وجود داشت، شواهد اهمیت آتش‌های معطر برجسته است. چنان‌که کتیبه شاپور در کعبه زرتشت نشان می‌دهد، در سرزمین‌های فتح‌شده آتشکده‌هایی برای آن‌اهیتا برپا می‌شد و هیربدان (نگهبانان آتش) مسئول روشن و خوشبو نگاه داشتن آتش مقدس بودند. این روند با حضور کرتیر در دوران هرمز و بهرام اول اوج گرفت و عنوان *موبد/اهورامزد* نشان‌دهنده شکل‌گیری طبقه‌ای متمایز از روحانیان در کنار هیربدان بود (شپیمان، ۱۴۰۲: ۱۰۲). هیربد (در اوستا: *aèqrapaiti*) که وظیفه اصلی‌اش پاسداری از آتش‌های مقدس بود، جایگاهی چنان ممتاز یافت که هرودت آنان را در طبقه نخست جای می‌دهد (غفاری، ۱۳۸۹: ۲۹) و حتی در ادواری، مقام *هیربدان* هیربد به عضویت هیئت وزرا منصوب می‌گشت (کریستین‌سن، ۱۳۸۴: ۱۳۰). این ساختار طبقاتی در سازمان‌دهی فضا نیز نمود داشت؛ به‌گونه‌ای که

آتشکده آذر فرنیغ با روحانیان و اشراف، آذرگشنسپ با جنگاوران و آذر برزین مهر با کشاورزان پیوند داشت (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۴۸). بدین سان، اگرچه ورود عامه به آتشکده‌ها ممنوع نبود، اما تمایز آشکاری در کیفیت فضایی وجود داشت؛ مراسم درباری و اشرافی با بهره‌گیری برجسته از مواد معطر، تفاوت فاحشی با آتشکده‌های ساده‌ی عامه داشتند. از این رو، شدت و کیفیت «رایحه» در آتشکده، بازتابی مستقیم از موقعیت اجتماعی و اقتصادی مراجعان آن فضا محسوب می‌شد.

آتش مقدس بایستی به صورت ازلی و با استفاده از مواد معطر پیوسته روشن و از هرگونه بدبویی محفوظ می‌ماند؛ برای هیزم مصرفی دستورهای سخت‌گیرانه‌ای جهت پالایش از هرگونه آلودگی وجود داشت و انداختن جسم بدبو به آتش گناهی بزرگ محسوب می‌شد (رجبی، ۱۳۸۲: ۴۴۶). اهمیت این موضوع در روایت‌های پهلوی چنین بازتاب یافته: «اگر بوی بر آتش نهند... آتش بهرام هزار دیو و دو برابر جادو و پری را <بکشد>» (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۲۶). روحانی برای جلوگیری از آلودگی آتش با بازدم خود، دهان‌بندی که پیام (Paitidāna) خوانده می‌شد، می‌بست و شعله را با چوب‌های تطهیر شده و گیاه خوشبوی *هندانیبتا* تغذیه می‌کرد. این آیین‌ها با کوبیدن ساقه‌های هوم و نظارت دقیق هفت معاون روحانی همراه بود تا اطمینان حاصل شود که در فضای محصور آتشکده، رایحه خوش و قداست آتش لحظه‌ای زوال نمی‌یابد (کریستین‌سن، ۱۳۸۴: ۱۷۳). اصول نگاهداری آتش، نگهداران را ملزم می‌ساخت که «همه روزه آن را به هیزم و بوی دارد تا اندازه تنش (=ارتفاع آتش) به اندازه مرد متوسطی شود» (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۲۹) و خاموش کردن یا آلودن آتش با مواد ناپاک مجازاتی تا حد مرگ داشت.

شواهد معماری نیز آتشکده‌های اختصاصی را جزء جدایی‌ناپذیر از خانه‌های اشراف ساسانی می‌داند (غفاری، ۱۳۸۹: ۳۳). کشف چند خانه اعیانی با آتشکده و استودان مجاور، نمادی از منزلت اجتماعی شناخته می‌شود (سرخوش کریس، ۱۳۹۲: ۱۶۱). این انحصار طبقاتی در بعد اقتصادی نیز مشهود است؛ فصل ۸۷ *دادستان* دینیک هزینه آیین‌ها را ۳۵۰ تا ۴۰۰ درهم برآورد کرده است، رقمی گزاف که نشان‌دهنده تمرکز امکانات در دست طبقات بالاست چرا که تنها آنان توان پرداخت چنین مخارجی را داشتند (سرخوش کریس، ۱۳۹۲: ۱۷۱). در مقابل فضای بویایی عامه، محیط پیرامون شاه همواره آکنده از عطر بود. در آیین‌های استقبال از شاه، «از سر گنبدها مشک و عنبر فرو می‌ریختند و زمین را با می و گلاب معطر می‌ساختند» (غفاری، ۱۳۸۹: ۱۳۲). این هالهٔ معطر حتی در شکارگاه و میدان

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۱۳

نبرد نیز شاه را همراهی می‌کرد چنان که «صدها جوان با گل نرگس و زعفران در میان همراهان بودند تا بوی خوش در هوا پراکنند» (غفاری، ۱۳۸۹: ۱۳۲) و در نبرد آتشدان‌های متحرک در چادرها نصب می‌شد و شاهان هرگز بدون حضور آتش به جنگ نمی‌رفتند (کریستین سن، ۱۳۸۴: ۲۲۲).

فراتر از بعد مصرفی، عطرها در شمار گنجینه‌های سلطنتی محسوب می‌شدند. گزارش‌های غارت دستگرد توسط هرقل و سقوط ایوان کسری، از کشف مقادیر عظیمی ادویه، عود و سبدهای مهر و موم‌شده‌ای حاوی عطریات لطیف در کنار طلا و نقره حکایت دارد. کریستین سن تصریح می‌کند که فضای کاخ‌های خسرو همواره آکنده از بوی عود، عنبر اشهب، مشک، کافور و صندل بوده است؛ رایحه‌ای که در کنار بوی مطبوع خوراکی‌ها، بخشی از نمایش شکوه اقتدار شاهنشاهی را تکمیل می‌کرد (کریستین سن، ۱۳۸۴: ۴۵۸).

در واقع، این انحصار اقتصادی بر منابع کمیاب مرتبط با رایحه، فراتر از یک تجمل صرف درباری، مصداق بارز سیاست تن است. حکومت ساسانی با محصور کردن عطر در حصار کاخ‌ها و آتشکده‌های اشرافی، نوعی فاصله‌گذاری حسی را اعمال می‌کرد که در آن، بدن معطر شاه و موبد به‌عنوان کانون قداست، از بدن بی‌بوی عامه متمایز می‌شد. بدین‌سان، عطر نه یک کالای زینتی، بلکه ابزاری استراتژیک در راستای میکروفیزیک قدرت بود که با تسخیر فضا، سلسله‌مراتب قدرت را نه با زبان قانون، بلکه از مجرای حواس بر مشام رعایا دیکته می‌کرد و شکاف میان ساحت قدسی و زیست‌جهان روزمره را به امری طبیعی و بدیهی بدل می‌ساخت.

## ۱۰. جایگاه و اهمیت عطر در متون ساسانی

متون برجای‌مانده از دوره‌ی ساسانی، به‌ویژه آثار پهلوی، بازتاب‌دهنده‌ی جهان‌بینی دینی، کیهان‌شناسی و زیست‌جهان فرهنگی آن عصرند. اوستا و به‌ویژه وندیداد نیز بارها بر نقش رایحه‌ها در مناسک دینی و تطهیر روحانی تأکید ورزیده و به پیوند ژرف و قدسی آن با امر مینوی اشاره کرده‌اند (اوستا، وندیداد، فرگرد نوزدهم، ۱۳۶۷: ۲۹۳-۲۹۶). در این متون، عطرها فراتر از پدیده‌ای حسی، جایگاهی مینوی داشته و رمز میان دوگانه اهورایی/اهریمنی را ترسیم می‌کنند. ریشه این باور در اساطیر کهنی چون گیل‌گمش دیده می‌شود؛ جایی که درختان سدر به سبب خوش‌بویی مقدس‌اند و قطع آن‌ها مستوجب عقوبت است (پیامنی، ۱۳۹۴: ۵۶): «هرکه درخت سدر را قطع کند، سرسختانه پادافره خواهد دید» (ژیران و

دیگران، ۱۳۸۶: ۱۰۲). این تقابل در سنت‌های زبانی پهلوی نیز برجسته است؛ چنان‌که واژگان *bōy* (ماده‌ی معطر) و *bōy vajarak* (بخور آیینی) کاربرد داشته و فعل *bōyenīdan* هم‌زمان به معنای «عطرآگین کردن» و «بخور دادن» به کار می‌رود (ملک ثابت، ۱۳۹۴: ۳۵). این اهمیت زبانی ریشه در کیهان‌شناسی بندهش دارد؛ جایی که «گند بر ضد خوشبویی» هم‌تراز با تقابل «اهریمن بر ضد هرمزد» تعریف می‌شود (بهار، ۱۳۶۹: ۵۵). در روایت آفرینش نیز، برای مقابله با ده هزار بیماری اهریمنی، ده هزار گونه گیاه پدید آمد. بندهش می‌نویسد: «درختی برای بازداشتن پیری بددم... این نخستین نبرد را گیاه با اهریمن کرد» (بهار، ۱۳۶۹: ۶۵). در این متون، «بددم» استعاره‌ای از بوی ناخوش و زوال جسمانی است؛ بدین معنا که نخستین مقاومت در برابر اهریمن، نه با سلاح، بلکه با گیاه آغاز شد. متن فهرستی از گیاهان معطر همچون نرگس، یاسمن، نسترن و آلاله را نیز برمی‌شمارد که در زندگی روزمره و آیین‌ها کاربرد داشته‌اند (بهار، ۱۳۹۶: ۸۷). همچنین در گزیده‌های زادسپرم، رایحه نیرویی حیاتی در آفرینش است: «پس از این دوازده مینو... از هرگونه گیاه پیکران، گل بوی، نهال و شکوفه برویند و بار دهند و پیش او در خانه‌ی آتش پیکر بدرخشد و بوی همیشگی از گیاهان خوشبوی بدمد» (محصل، ۱۳۶۶: ۵۱).

در امتداد این کیهان‌شناسی، متون اساطیری، جمشید را به‌عنوان نخستین فردی معرفی می‌کنند که به فرمان اهورامزدا رایحه‌های خوش را شناخت و به انسان هدیه داد. الگود نقل می‌کند که جمشید:

پنجاه سال دیگر زیست و نیکی بسیار کرد:

او عطرهایی را که انسان از آن لذت می‌برد معرفی کرد،

مانند کافور، مشک ناب، صمغ بنزوئن،

آلوی شیرین، عنبر و گلاب روشن

(Elgood, 1951: 3)

فردوسی نیز در توصیف پادشاهی جمشید، کشف و استخراج این مواد را دستاوردی تمدنی و هم‌سنگ با نیازهای حیاتی مردم می‌شمارد:

دگر بوی‌های خوش آورد باز

که دارند مردم به بویش نیاز

چو بان و چو کافور و چون مشک ناب

چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب

(فردوسی، ۱۳۹۱: ۲۷).

این رویکرد در زیستِ درباری نیز بازتاب داشت؛ اشراف و بزرگان مو و ریش خود را با روغن‌های معطر می‌آراستند و از بخورها برای پالایش محیط بهره می‌بردند و شاهان ساسانی هر یک دارای عطر ویژه‌ای بودند؛ بنا بر روایت شاهنامه، برخی شاهان تنها از روغن گل بهره می‌بردند و برخی دیگر هر روز موهای خود را با غالیه و گلاب می‌شستند (غفاری، ۱۳۸۹: ۱۵۰). در متونی چون خسرو و ریدک، هر رایحه دلالتی نمادین می‌یابد: «کافور را بوی چون بوی دستوری» و «سمن سفید را بوی چون فرزندان» (عریان، ۱۳۹۰: ۷۹).

این باورها در متون فقهی و شریعت زرتشتی به قوانینی لازم‌الاجرا بدل شدند. در *دادستان دینیگ*، متنی به زبان فارسی میانه از موبد منوچهر، که شامل ۹۲ پرسش درباره پاکیزگی و آلودگی است، پیوندی ناگسستنی میان بوی خوش و پاکی برقرار شده و بوی نامطبوع، نشانگر قطعی آلودگی است (دریایی، ۱۴۰۳: ۱۲۷). اوستا و به ویژه وندیدا (فرگرد ۸، بندهای ۷۹-۸۰) بارها بر نقش رایحه‌ها در مناسک دینی تأکید ورزیده و سوزاندن چوب بدبو را هم‌سنگ با «ایستادن در سپاه دیوان» دانسته‌اند، درحالی‌که «دود چوب خوشبو دیوان را می‌راند» (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۷۱۹-۷۲۳). این رویکرد در یشت‌ها نیز تکرار شده؛ چنان‌که در هورمزد یشت سوزاندن چوب خوشبو اقدامی قدسی برای استقرار نظم مینوی است (بهار، ۱۳۷۵: ۲۱۴-۲۲۰). این حساسیت چنان بود که زدودن بوی نامطبوع، ارزشی اخلاقی یافت؛ چنان‌که کشتن جانور بدبویی چون «پازوک گند-گردان» (حیوانی با بوی نامطبوع)، پاداشی معادل دوازده دوازده (۱۲۴=) ثواب داشت (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۳۳). فراسوی ابعاد آیینی، رایحه‌ها در عصر ساسانی کارکرد «درمانی» نیز داشتند. در حالی که وندیداد درمان را شامل کارد، گیاه و کلام مقدس می‌داند، دینکرد بر آتش و داغ (دود دادن عضو بیمار با گیاهان خوشبو) به عنوان شیوه‌ای مؤثر در دفع نیروهای اهریمنی تأکید می‌ورزد (کریستین سن، ۱۴۰۳: ۴۰۸).

اما اوج این معناپردازی در فرجام‌شناسی و سفر روح نمود می‌یابد. در *ارداویراف‌نامه*، مشک و کافور نماد نور و قداست‌اند و روح در آغاز سفر مینوی، با رایحه‌های خوش تپهیر می‌شود و در بهشتی پر عطر گام می‌نهد:

در سه دیگر بامداد روان آن مرد مقدس در بویی خوش حرکت کند و آن بوی او را شایسته‌تر آید که هر بوی خوشی که در نزد زندگان به بینی او رفته باشد. این بوی از جنوب از جانب یزدان آید (یاسمی، ۱۳۱۴: ۱۴).

در ادامه، کنیزکی به پاس کردار نیک مرد مقدس ظاهر شده و می‌گوید: «خوب دین، از کام و کردار توست که من چنین مه و به و خوشبویم» (یاسمی، ۱۳۱۴: ۱۴). در این اثر، ارداویراف بهشتیان و جهنمیان را با دوگانه رایحه بهشتی و باد متعفن تصویر می‌کند و پاداش راست‌گویی خود را نیز در قالب طعامی خوشبو باز می‌یابد (یاسمی، ۱۳۱۴: ۱۳-۱۴). این تصویر در مینوی خرد نیز تکمیل می‌گردد؛ آنجا که روح هنگام صعود، با بادی خوش‌بوتر از همه‌ی عطرها‌ی زمینی همراهی می‌شود:

چون از آنجا فراز روی، بادی خوش بو به پذیره‌اش آید که از همه‌ی عطرها خوش‌بوتر است.

سروش مقدس به پارسایان پاسخ دهد که این باد از بهشت است که چنین خوش‌بوی است (تفضلی، ۱۳۵۴: ۱۳).

و در مقابل، دوزخ چنان گندآلود است که گویی هرکس آن را استشمام کند «بلرزد و بیفتد» (تفضلی، ۱۳۵۴: ۲۱). در روایت‌های پهلوی نیز زرتشت در شب سوم با خوش‌ترین بوی جهان روبرو می‌شود که هورمزد آن را باد بهشت می‌نامد. قداست این رایحه چنان است که حتی اگر تمام خرفستران جهان بمیرند و زهر و کثافتشان گرد آید، «گند به هورمزد و بهشت نرسد» (میرفخرایی، ۱۳۶۷: ۳۵).

در تحلیل نهایی، ادبیات دینی و فقهی ساسانی صرفاً بازتاب‌دهنده‌ی باورهای اساطیری نیستند، بلکه خود به‌عنوان ابزار تأسیس یک رژیم حقیقت‌بویایی عمل می‌کنند. این متون با گره‌زدن تجربه جسمانی به سرنوشت مینوی (همان‌طور که در نندیداد و ارداویراف‌نامه مشهود است)، نوعی زیست‌سیاست آیینی را اعمال می‌کنند که در آن، بدن خوش‌بو یا بدبو، نه یک ویژگی طبیعی، بلکه شاخصی برای تعیین ماهیت اخلاقی و حقوق اجتماعی فرد است. بدین‌سان، قدرت ساسانی با تولید این دانش مقدس، نظارت بر رعایا را از سطح اجبار بیرونی فراتر برده و با درونی‌سازی دوقطبی «تعفن دوزخی / رایحه‌ی بهشتی»، سازوکاری را فراهم می‌آورد که در آن، فرد برای دستیابی به رستگاری و پرهیز از طرد شدن، داوطلبانه بدن خود را ذیل انضباط بویایی مطلوب حکومت قرار می‌دهد.

## ۱۱. باستان‌شناسی معطر: مروری بر یافته‌های باستانی عهد ساسانی

داده‌های باستان‌شناختی با افزودن بعدی عینی به متون ادبی، تصویری ملموس از تکنولوژی تولید و مصرف عطر در عصر ساسانی ارائه می‌دهند. در پژوهشی شاخص، حسینیان یگانه و همکارانش با آنالیز عطردان‌های شیشه‌ای موزه آگینه به روش پیشرفته کروماتوگرافی گازی کوپل شده با طیف‌سنج جرمی (GC-MS) دریافتند که حدود ۸۰ درصد محتویات یک نمونه‌ی ساسانی، شامل اسیدهای چرب و مواد تثبیت‌کننده بوده است. این یافته‌ی آزمایشگاهی اثبات می‌کند که عطرسازی ساسانی فراتر از عصاره‌گیری ساده، شامل دانش پیچیده‌ی «تثبیت رایحه» برای افزایش ماندگاری عطر بوده است (حسینیان یگانه، ۱۴۰۰: ۳۴).

در ساحت معماری، ساختار آتشکده‌ها نه فقط برای رویت آتش، بلکه برای مدیریت رایحه و دود طراحی شده بود. برخلاف ادوار پیشین، در این دوره الگوی چهارطاقی با قوس‌های باز رواج یافت که آتش را به افتخار شاه و خانواده‌اش به نمایش می‌گذاشت (شیپمان، ۱۳۹۶: ۱۱۰). آتشدان معمولاً در مرکز معبد قرار داشت و آذر مقدس پیوسته در آن می‌سوخت. هر آتشکده دارای هشت درگاه و چند اتاق هشت‌گوشه بود و بنا، برای حفاظت از آتش در برابر عوامل طبیعی طراحی شده بود (کریستین‌سن، ۱۳۸۴: ۱۶۹). اهمیت و مرکزیت این مکان‌ها تا آن‌جا بود که دشمنان زرتشت نیز، جهت نابودی دین و هویت ساسانی به آن‌ها حمله می‌کردند (بروسیوس، ۱۴۰۲: ۲۱۸).

در نمونه‌ی برجسته‌ی آذرگشنسپ (تخت سلیمان)، تفکیک فضای نگهداری آتش (اتاق کوچک) از فضای آیینی (تالار بزرگ)، نشان‌دهنده‌ی مدیریت دقیق حضور آتش و رایحه‌ی آن در لحظات خاص آیینی است (شیپمان، ۱۳۹۶: ۲۷۷). این مهندسی بویایی در آتشکده‌ی سیاهگل (ایلام) نیز مشهود است؛ تعبیه‌ی سوراخ‌هایی در سقف این بنا، تمهیدی هوشمندانه برای تهویه و خروج دود ناشی از سوزاندن مداوم بخورهای معطر بوده است؛ معماری‌ای که تضمین می‌کرد فضای نیایشگاه همواره آکنده از رایحه‌ی مقدس باقی بماند (تساویر ۲ و ۳).



تصویر ۱. دیهم ستانی اردشیر از اهورامزدا،

برگرفته از سایت (<https://naznews.ir/post-836>) به تاریخ ۳۰ فروردین ماه ۱۴۰۴



تصویر ۲ و ۳. تصویر آتشکده سیاهگل در استان ایلام،

برگرفته از سایت (<https://www.salameno.com/news/55359907>) به تاریخ ۳۰ فروردین ماه ۱۴۰۴

این حساسیت آیینی نسبت به نفس و آلودگی، در هنر صخره‌ای ساسانی نیز بازتابی آشکار دارد. در نقش برجسته‌ی تاج‌گذاری اردشیر بابکان (فیروزآباد)، شاه در برابر آتشدانی افروخته، حلقه‌ی قدرت (دیهم) را از اهورامزدا دریافت می‌کند (موسوی حاجی، ۱۳۹۶: ۲۶). نکته‌ی کلیدی در این صحنه، حضور ولیعهد و بزرگان در پشت سر شاه است که دست بر دهان گرفته‌اند؛ حرکتی نمادین برای جلوگیری از آلودن شعله‌ی مقدس با نفس انسانی. این ژست، که تجسم بصری مفهوم پیام است، نشان می‌دهد که مشروعیت شاهنشاهی مستقیماً با حفظ حریم بویایی و تقدس آتش پیوند داشته است (تصویر ۱).

این بازنمایی بصری از تقدس آتش و رایحه تنها به نقش برجسته محدود نماند و در فراگیرترین رسانه‌ی عصر، یعنی سکه‌ها نیز امتداد یافت. تصویر آتشدان که پرتکرارترین

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۱۹

نقش در پشت سکه‌های ساسانی (از اردشیر بابکان تا خسرو پرویز) است، نمادی از مرکزیت آتشکده به‌عنوان قلب نظام آیینی و مشروعیت‌بخش قدرت سیاسی بود (زارع تلوکالایی، ۱۳۹۳: ۱۰۷-۱۲۷) (تصاویر ۴ تا ۸). در برخی نمونه‌ها (مانند تصویر ۶)، حضور اهورامزدا که شاخه‌های برسم (ترکه‌های مقدس انار یا هوم) را در دست دارد، بر بعد مناسکی صحنه تأکید می‌ورزد (سرخوش کرتیس، ۱۴۰۳: ۳۱). اگرچه سکه رسانه‌ای خاموش است، اما برای انسان ساسانی، دیدن این تصویر تداعی‌گر فضایی آکنده از دود و بخور خوش‌بو بود؛ پیوندی چنان عمیق که حتی پس از سقوط ساسانیان، در سکه‌های اسپهبدان طبرستان و قرون اولیه اسلامی نیز تداوم یافت.



تصویر ۴ تا ۸ تصاویر سکه‌های ساسانی با محوریت اهمیت آتشدان در دوره شاهان مختلف

برگرفته از (<https://fa.wikipedia.org>) به تاریخ ۳۰ فروردین ماه ۱۴۰۴

علاوه بر سکه، ردپای فرهنگ بویایی در تزئینات و اشیای کاربردی نیز آشکار است. گچ‌بری‌های ساسانی که بیش از هر چیز با بن‌مایه‌های گیاهی و پیچک‌های رونده آراسته شده‌اند، گویی تلاشی برای «جاودانه‌سازی باغ و بوستان» در معماری بوده‌اند (شپیمان، ۱۴۰۲: ۱۴۴). این نقوش بر ظروف سیمین نیز تکرار شده (سرخوش کرتیس، ۱۴۰۳: ۱۰۷) و در نمونه‌ای شاخص، همچون جام نقره‌ای کتابخانه‌ی پاریس، تصویر افرادی که «عودسوز» یا بخورسوز در دست دارند، سندی صریح و غیرقابل‌انکار از حضور فیزیکی ابزارهای معطرسازی در زیست روزمره<sup>۱</sup> درباری است (کریستین سن، ۱۴۰۳: ۴۶۲).

در نهایت، هم‌نشینی آنالیزهای آزمایشگاهی (تثبیت‌کننده‌های شیمیایی)، شواهد معماری (حریم آتش) و داده‌های شمایل‌نگارانه (نقش برسم و عودسوز بر سکه‌ها و ظروف)، سیمای روشنی از سامانه‌ی حسی در عصر ساسانی ترسیم می‌کند. این یافته‌ها نشان می‌دهند که در جهان‌بینی آن دوره، عطر کارکردی دوگانه داشته است: در ساحت مذهبی، ابزاری برای دفع اهریمن و پاسداشت قداست آتش بوده، و در ساحت سیاسی، به‌عنوان ابزاری زیبایی‌شناختی برای نمایش شکوه و تمایز جایگاه شاهنشاه به کار می‌رفته است.

بر این مبنا، آتشکده‌ها و تالارهای تشریفاتی ساسانی، مصداق بارز مفهوم هتروتوپیا (ناهم‌جا) در اندیشه‌ی فوکو هستند؛ فضاهایی متمایز که اگرچه در مکان واقعی قرار دارند، اما کارکردی متفاوت از فضای عمومی جامعه دارند. در این ساختار، رایحه نه یک عنصر تزئینی، بلکه مکانیزم اجرایی نظام گشایش و انسداد است. بدین معنا که خوش‌بویی شرط آیینی ورود به این فضاهاست و مرز قاطع میان خودی (تطهیرشده) و غیرخودی (آلوده/طرده‌شده) را ترسیم می‌کند.

این اتمسفر معطر، با تعلیق زمان خطی و روزمره، نوعی ناهم‌زمانی ایجاد می‌کند که در آن بدن افراد ذیل یک انضباط جدید قرار می‌گیرد. در این هندسهٔ قدرت، معماری ساسانی با مدیریت جریان هوا و بو، سلسله‌مراتب اجتماعی را فضایی‌سازی می‌کند؛ به‌گونه‌ای که جایگاه هر فرد، نه با مختصات فیزیکی، بلکه بر اساس میزان دسترسی و نزدیکی به کانون تولید رایحه خوش (آتش یا شاه) تعریف و تثبیت می‌شود.

## ۱۲. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه و کارکردهای اجتماعی-سیاسی رایحه در عصر ساسانی و با بهره‌گیری از رویکرد تبارشناسی میشل فوکو انجام پذیرفت. این مطالعه با عبور از رویکرد تاریخ‌نگاری سنتی و توصیف صرف داده‌های باستان‌شناختی، آشکار ساخت که عناصر بویایی در این دوره فراتر از جنبه‌های زیبایی‌شناختی، بخشی از یک تکنولوژی قدرت و سازوکار پیچیده برای کنترل بدن و مدیریت جمعیت بوده است. یافته‌های تحقیق با تکیه بر تحلیل گفتمان فوکویی بیانگر آن است که: **نخست در بُعد نمادین و دینی؛ رایحه در عهد ساسانی به مثابه نوعی تکنولوژی انضباطی عمل می‌کرده که دقیقاً بر مبنای کیهان‌شناسی زرتشتی و دوقطبی‌های طرد و جذب (اهورایی/اهریمنی) استوار بوده است.** در این ساختار، کاربرد مواد معطر نه یک انتخاب شخصی، بلکه یک ضرورت آیینی و ابزاری برای نرمال‌سازی سوژه‌ها جهت تطهیر فضا و دفع نیروهای اهریمنی محسوب می‌شد. به بیان دیگر، رایحه ابزاری برای تفکیک امر مقدس از امر نامقدس و اعمال کنترل بر روح و جسم مومنان در فضاها می‌بود. **دوم در بُعد سیاسی و اجتماعی؛ رایحه به عنوان ابزاری راهبردی در میکروفیزیک قدرت برای تمایزگذاری طبقاتی و تولید سوژه‌های مطیع عمل می‌کرده است.** شواهد نشان می‌دهد که ساختار قدرت ساسانی با انحصار عطرهای ویژه (امضای بویایی شاهانه) و مهندسی فضای بویایی، کاخ‌ها و آتشکده‌ها را به مثابه

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۲۱

هتروتوپیا (دگرجا) برمی‌ساخت. در این فضاها، سلسله‌مراتب اجتماعی از طریق حس بویایی بازتولید می‌شد و بدن پادشاه به کانون انتشار حقیقت تبدیل می‌گردید. بدین‌سان، اقتدار شاهنشاهی نه صرفاً از طریق قوانین مکتوب و شمشیر، بلکه به واسطه مدیریت تجربه حسی و درونی‌سازی نظم در بدن شهروندان تثبیت می‌گردید.

اگرچه محدودیت منابع مکتوب و گسست‌های تاریخی در باب جزئیات عصر ساسانی چالش‌های روش‌شناختی قابل توجهی را پیش روی پژوهش نهاد، اما این مطالعه با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای کوشید تا تبیینی منسجم از اقتصاد سیاسی بدن و حواس ارائه دهد. نتایج حاصله نشان می‌دهد که واکاوی عناصر مرتبط با رایحه در چهره‌های نوین به سوی فهم پیچیدگی‌های رابطه دانش و قدرت در ایران باستان می‌گشاید؛ دریچه‌ای که از منظر آن تاریخ نه صرفاً توالی رویدادها، بلکه عرصه نزاع بر سر رژیم‌های حقیقت است. بی‌شک تمرکز بر اقتصاد سیاسی عطر و واکاوی شبکه‌های تعاملات میان‌تمدنی در مطالعات آتی می‌تواند ترسیم‌گر تصویری جامع‌تر از جایگاه ایران در معادلات جهانی آن عصر باشد. در نهایت این پژوهش با برجسته‌سازی نقش راهبردی رایحه در برساخت هویت و اعمال قدرت زیستی، بازخوانی منابع کمتر کاویده شده را به مثابه ضرورتی گریزناپذیر برای کشف لایه‌های پنهان تاریخ اجتماعی و فرهنگی ساسانی نمایان می‌سازد.

## کتاب‌نامه

- \_\_\_\_\_ (۱۳۶۷)، *روایت پهلوی: متنی به زبان فارسی میانه (پهلوی ساسانی)*، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- اخوان اقدم، ندا (۱۳۹۷)، *هنر ساسانی شمایل‌نگاری یا شمایل‌شکنی؟*، *کیمیای هنر*، ۷(۲۶)، ۸۵-۱۰۳. SID. <https://sid.ir/paper/260665/fa>
- انصاری، شهره (۱۳۸۱)، *تاریخ عطر در ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- آثانیوس، نوکراتیس (۱۳۸۶)، *ایرانیات در کتاب بزم فرزندانگان*، ترجمه جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- بروسیوس، ماریا (۱۴۰۲)، *ایرانیان باستان*، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران: نشر ثالث.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۵)، *پژوهشی در اساطیر ایران*، تهران: نشر آگه.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۸)، *بندهش*، تهران: توس.
- بهرام پژدو، بهرام (۱۳۳۸)، *زراتشت نامه*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.

۳۲۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

پیامنی، بهناز. (۱۳۹۴). بررسی سبکی و محتوایی نسخه خطی «مجمره: رساله در عطرکشی» با نگاهی به تاریخچه عطر و عطرسازی. نثر پژوهی ادب فارسی (ادب و زبان)، ۱۸(۳۸)، ۵۵-۷۹. SID. <https://sid.ir/paper/517024/fa>

پیگولوسکایا، ن. (۱۳۶۷). شهرهای ایران در دوران پارتی و ساسانی، ترجمه رضا عنایت‌الله، تهران: علمی و فرهنگی.

تفضلی، احمد (۱۳۵۴)، مینوی خرد، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

جاماسپ، کیخسرو (۱۳۶۲)، دست نویس نیرنگستان، تهران: موسسه آسیایی «دانشگاه پهلوی» شیراز.

جاوری، محسن، و باغ شیخی، میلاد (۱۳۹۹). مقایسه تطبیقی معماری آتشکده و پایه آتشدان ساسانی مکشوفه از محوطه ویگل و هراسگان با سایر بناهای مذهبی ساسانی، پژوهش های باستان شناسی ایران (نامه باستان شناسی)، ۱۰(۲۷)، ۱۳۵-۱۵۰. SID. <https://sid.ir/paper/388456/fa>

حسن پور، محمد (۱۳۹۷)، تحلیل عکسهای اجتماعی براساس تاریخ اجتماعی بو، دوفصلنامه تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۸(۲)، ۱-۲۵.

حسینیان یگانه، نفیسه، شیشه گر، آرمان، امامی، محمدمین، و نژاد ابراهیمی، صمد (۱۴۰۰)، شناسایی مواد باقیمانده در عطردان های شیشه ای از دوره اشکانی تا سده های نخست دوره اسلامی به روش کروماتوگرافی گازی کویل شده با طیف سنج جرمی (GC-MS)، مطالعات باستان شناسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران)، ۱۳(۱) (پیاپی ۲۵)، ۲۳-۴۰. SID. <https://sid.ir/paper/966886/fa>

دریایی، تورج (۱۴۰۳)، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت دیزجی، تهران: انتشارات ققنوس.

دوستخواه، جلیل (۱۳۷۰)، اوستا: کهن ترین سرودهای ایرانیان، تهران: انتشارات مروارید.

ده پهلوان، مصطفی، و قنوتی هندیجانی، محمد (۱۳۹۴)، تاملی در برخی نقش مایه های نمادین حیوانی بر مهرها و گل مهرهای ساسانی (نمونه های مورد پژوهش: مهرها و گل مهرهای ساسانی موزه مقدم)، مطالعات باستان شناسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران)، ۷(۲)، ۴۷-۶۷. SID. <https://sid.ir/paper/213043/fa>

راشد محصل، محمد تقی (۱۳۶۶)، گزیده های زادسپرم، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

فوکو، میشل (۱۳۸۹)، نظم/اشیا، ترجمه یحیی امامی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فوکو، میشل (۱۳۸۸)، تاریخ جنون در عصر کلاسیک، ترجمه فاطمه ولیانی، تهران: نشر هرمس.

فوکو، میشل (۱۳۹۳)، مراقبت و تنبیه: تولد زندان، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهانزاده، تهران: نشر نی.

راشد محصل، محمد تقی (۱۳۸۹)، دینکرد هفتم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رضایی باغ بیدی، حسن (۱۳۹۰)، درباره چند مهرنوشته و سکه نوشته ساسانی و عرب ساسانی، آینه میراث، ۹(۱) (پیاپی ۴۸)، ۷۳-۸۹. SID. <https://sid.ir/paper/147385/fa>

رایحه اقتدار: ... (صدف موذنی و محمد حسن پور) ۳۲۳

سرخوش کر تیس، سارا و استوارت، وستا (۱۴۰۳)، *ساسانیان*: ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز.

سن، آرتور کریستین (۱۴۰۳)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: موسسه انتشارات نگاه.

شعرباف، مرضیه، و نظری، سامر (۱۳۹۶)، *بررسی سنت های تدفینی در دوره ساسانی بر اساس یافته های باستان شناسی*، پژوهش های باستان شناسی ایران (نامه باستان شناسی)، ۷(۱۵)، ۱۶۳-۱۸۱. SID. <https://sid.ir/paper/523566/fa>

شییمان، کلاوس (۱۴۰۲)، *مبانی تاریخ ساسانیان*: ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: نشر فروزان. شیشه گر، آرمان (۱۳۹۱)، *پژوهشی در آیین های باستانی ایران*. تهران: سمت.

عرب، سمیرا و شریف زاده، سید عبدالمجید (۱۴۰۰)، *تقد کتاب بررسی ظروف فلزی ساسانی از دیدگاه نمادشناسانه*، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، ۲۱(۵)، ۱۸۵-۲۱۴. SID. <https://sid.ir/paper/389344/fa>

غفاری، زهرا (۱۳۸۹)، *ساسانیان و آداب و رسوم درباریان با تکیه بر شاهنامه فردوسی*، مشهد: انتشارات سخن گستر.

فضیلت، فریدون (۱۳۸۴)، *کتاب سوم دین کرد*. تهران: مهرآیین.

فوکو، میشل (۱۳۸۹)، *تئاتر فلسفه: گزیده های از درس گفتارها، نوشته های کوتاه و گفت وگوها*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاندیده، تهران: نشر نی.

گزنفون (۱۴۰۲)، *سیرت کوروش کبیر*: ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات امیر کبیر.

محصل، راشد (۱۳۶۶)، *گزیده های زاداسپریم*، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

محمدی فر، یعقوب و مترجم، عباس. (۱۳۹۰)، *جولیان: آتشکده نویافته ساسانی در آبدانان ایلام*، باغ نظر، ۸(۱۹)، ۷۷-۸۸. SID. <https://sid.ir/paper/125479/fa>

مرسلپور، محسن، شیرمحمدی، حسین و شریفی، مرضیه. (۱۳۹۱)، *بازیابی اندرزهای اردشیر ساسانی در تاریخ فخری تاریخ در آینه پژوهش*، ۹(۱) (پیاپی ۳۲)، ۸۹-۱۰۰. SID. <https://sid.ir/paper/490400/fa>

ملک ثابت، سمانه، کاویانی پویا، حمید، نجفی، محمدحسن، و سیامک دستجردی، اعظم (۱۳۹۴)، *مروری بر رایحه درمانی در ایران باستان*. مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، ۸(۵)، ۳۳-۴۳. SID. <https://sid.ir/paper/135448/fa>

موسوی حاجی، رسول، سرفراز، علی اکبر (۱۳۹۶)، *نقش برجسته های ساسانی*، تهران: نشر سمت.

موسوی، بی بی زهرا، و آیت الهی، حبیب اله (۱۳۹۰)، *بررسی نقوش منسوجات در دوران هخامنشی، اشکانی و ساسانی*، نگره، ۶(۱۷)، ۴۷-۵۷. SID. <https://sid.ir/paper/142976/fa>

هاشمی زرج آباد، حسن، خادمی ندوشن، فرهنگ، موسوی کوهر، سیدمهدی، و نیستانی، جواد (۱۳۸۹)، *چهارتاقی خانه دیو آتشکده ای نو یافته از دوره ساسانی*، باغ نظر، ۷(۱۵)، ۷۹-۹۲. SID. <https://sid.ir/paper/125604/fa>

۳۲۴ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

یاسمی، رشید (۱۳۱۴)، *اردویرافنامه*، تهران: وزارت فرهنگ.

یوسفیان، انسیه و رقیمی، فاطمه، (۱۴۰۲)، *مطالعه نمادهای اساطیری در مهرهای دوره ساسانی*. همایش ملی پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران، SID. <https://sid.ir/paper/1066283/fa>

AMAR ZOHAR and EFRAIM LEV (2013). Trends in the Use of Perfumes and Incense in the Near East after the Muslim Conquests. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 23, pp 11-30  
doi:10.1017/S1356186312000673

Boyce, M. (1975). *A History Of Zoroastrianism*. Brill Academic Pub

Corbin, A. (1986). *The foul and the fragrant: odor and the French social imagination*. Berg Publishers Ltd.

Drobnick, J. (Ed.). (2006). *The smell culture reader*. Berg Publishers.

Dugan, H. (2011). *The Ephemeral History of Perfume*. The Johns Hopkins University Press.

Elgood, C. (1951). *A Medical History Of Persia And The Eastern Caliphate*. The syndics of the Cambridge university press

Foucault, M. (1977). *Nietzsche, Genealogy, History*. In D. F. Bouchard (Ed.), *Language, Counter-Memory, Practice* (pp. 139-164). Ithaca: Cornell University Press.

Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* (C. Gordon, Ed., & C. Gordon, L. Marshall, J. Mepham, K. Soper, Trans.). New York: Pantheon Books.

Groom, N. (1992). *THE PERFUME HANDBOOK*. Chapman & Hall.

Gyselen, R. (Ed.). (1998). *Parfums d'Orient (Res Orientales, Vol. XI)*. Bures-sur-Yvette, France: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient (GECMO).

Herz, R. (2004). *Neuroimaging evidence for the emotional potency of odor-evoked memory*, 42, pp 371\_378. Doi: <https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0028393203002161>

Hooke, S.H. (1953). *Babylonian And Assyrian Religion*. Hutchinsons University Library.

McSorley, K. (2020). Sensate regimes of war: Smell, tracing and violence. *Special issue on Becoming War*, [tpDs:O//dlo: i1.oDr.g1/107.171/0779/60796071016016919889933231](https://doi.org/10.171/0779/60796071016016919889933231)

Pliny the Elder. (1855). *The Natural History of Pliny* (J. Bostock & H. T. Riley, Trans.). London: Henry G. Bohn.

Schmidt, E. F. (1957). *Persepolis I: Structures, reliefs, inscriptions*. The University of Chicago Press.

Voudouri, D., & Tesseromatis, C. (2015). Perfumery from Myth to Antiquity. *International Journal of Medicine and Pharmacy*, 3(2), 41-55. [http://ijmpnet.com/journals/ijmp/Vol\\_3\\_No\\_2\\_Decembe\\_2015/4.pdf](http://ijmpnet.com/journals/ijmp/Vol_3_No_2_Decembe_2015/4.pdf)